

БӨЛІМ: ЛОГОПЕДИЯ

Сөйлеу тілінің түрлері

ЖАРИЯЛАНДЫ
19.08.2017СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/16496/>

АННОТАЦИЯ / АҢДАТПА

Рысбаева Алия Кудайбергеновна

Сөйлеу тілінің 2 түрі бар: сыртқы және ішкі сөйлеу тілі. Сыртқы сөйлеу тілі өз ішінде 2-ге бөлінеді: ауызша және жазбаша сөйлеу тілі. Ауызша сөйлеу тілі диалогты және монологты болып бөлінеді.

Ішкі сөйлеу тілі- бұл ой тілі. Бұл тіл тек өзі- өзімен сөйлесу үшін керек. Бұл тіл тек өзімізге ғана түсінікті тіл. Ол үзілді кесілді болып айтылса да ол өзімізге ғана түсінікті. Ішкі сөйлеудің қалай құралғанын біз өз-өзімізге бақылау жасай аламыз. Ал оқушылардың ішкі дүниесіне еніп, ішкі тілін нықтау өте қиын. Тілдік тапсырмаларды шешу үшін ішкі сөйлеу тілінде қолдану керек. Ол үшін оқушыларға сабақ үстінде өздерінің ішкі сөйлеу тілі бойынша әңгіме айтуға байындату керек. Баларға өз ойларындан бар сол арқылы әңгімелеп беруін сұрайды. Дәл осы кезде балардың ішкі сөйлеу тілдері анықталып, айқын бола түседі.

Тіл – ойды дамытушы құрал. Ой тілдік материалсыз айтарлықтай жақсы дами алмайды. Тіл ойды басқарып отырады. Баланың сөйлеу тілі жақсы дамыса, ойыда соншалықты жақсы дамиды. Сондықтанда сөйлеу тіліне байланысты. Психолог Н.И.Жинкин былай деп жазған: « Тіл- бұл интелліктің дамытушы амалы. Тіл қаншалықты тез меңгерілсе, соншалықты жеңіл түрде білімді меңгереді. Тілдік байлық ойдың дамуына әсерін тигізеді. Ең негізгісі оқушылар жаңа сөздерді меңгергенде ол ойда жинақталып қала береді. Бұл ой мен тілді қамтамсыз етеді.

Жаңа сөздер мен мағыналарды меңгеру.

Ғылымының дамуымен бірге мәдениетте де техника да дамуда. Сонымен бірге жаңа сөздер де дамып келеді. Сөздердің баяуы бұл бүкіл қоғамның, сонымен бірге жеке адамның дамуына әсерін тигізеді. Сондықтанда мектепте сөздіктер мен жұмыс үлкен мәселе болып саналады.

Сөздік қорын дамытуға 4 бағыткіреді. Біріншіден, сөздік қорындамыту. Оқушылар алғашында білме гентаныс мессөздер, екіншіден сөздіктерді анықтау, таныс сөздерін терең түсіндіру. Ол сөздердің айырмашылықтарын, ол сөздерге антоним сөздерді пайдалану. Үшіншіден, сөздіктерді белсендіру, әрбіроқушының тілдеріндегі сөздерді кеңейту. Бұд сөздерді сөйлемдерде, басқа сөздермен, басқа мәтіндерде қосып пайдалану. Төртіншіден, әдеби мессөзді оқушылар қолданданғанда әсіресе бастауыш сынып оқушылары қателер жібереді. Әлбетте 4 бағыт бір-бірімен тығыз байланысты. Оқушылар айтарлықтай жеткілікті сөздік қорларды жинау үшін күніне 4-6 жаңа сөздерді меңгеру керек.

Интеллектуалды даму дағы жән етілдік компонентегі тілдің даму дағы бұзылыстың құрлымдардың зерттеу бұрынғыдай күрделі мәселе жеткілікті зерттелмеген. Бұл мәселені терең түсін у үшін тілінде кемшілігі бар ақыл- ойы артта қалған балалар мен тілінде күрделі кемшілігі бар балалардың арқасында түсіне аламыз. Мұнымен бірге міндетті түрде теориялық компенсация қатарына талдаудан өткізу керек, оймен тілдің байланыстылығы, біріншілік жән екіншілік бұзылыстары мен тілдік процестердің құрлымының деңгейі жайлылу керек.

Ой мен сөйлеу тілінің байланыстылығы.

Қазіргі жаңа замандағы психология мен психолінгвистика тіла дамының ақыл- ойың құрайтын органика ретінде қарастырылады. Тілдікі кемдік бұл қарым қатынастағы жән етаным дағы жүйелік ережелерді меңгереді. Алғашқыда бала бұл ережелерді түсінбейді, бірақ сол ережелерді балалар білетіндей өздерін ұстайды. Тілдік қабілеттілік көзіне білгірлік пен дағдыларын жән еіс әрекетсхемасы мен сәйкес келуі керек (А. Валлон, Л.С. Выготский, Ж. Пиаже т.б.) тілдің туындауы белгілі бір когнитивтік базадан егізін қалады. Балалар датіл шықаннан кейіной лауға үлкен әсерін тигізеді, ол баланың тілдік жүйесінің қалыптасуына да әсерін тигізеді. Балалардың тілді меңгеруі ересектермен тығыз байланыстылығының арқасын да тексереді.

Ақыл- ойында ауытқушылығы бар балаларға психолінгвистикалық эксперименттік зерттеулер жасауда интеллект сөйлеу тілінің дамуына өте үлкен әсерін тигізетін әртүрлі аспектедегі балаларды алған:

1. ақыл- ойы кеміс балалардасөйлеу кезінде логикалық ойдың бұзылыстары байқалады, күрделі мағыналық ойдың жоқтығын емесе әлсіздігі байқалады.

2. Интеллектісі төмен оқушылар ертегіні оқу кезінде кейіпкерлерді шатастырып түсіне алмайды.

3. сөйлеу тілін безендіру қаншалықты қиын болса,

соншалықты қиыншылықпен меңгереді.

4. тілдік жаңалықтарды саналы әрі дәлдік түрде көлемді және жылдамдықпен жеткізу. Интеллектісі төмен балалар бұларды айта алмайды. Бұл баланың импресивтік және экспресивтік тілдіренетеріс әсерін тигізіуі мүмкін.

Біріншілік және екіншілік кемшіліктердің байланыстығы.

Л. С.

Выготскийдің айтуы бойынша біріншілікке екіншілікке және үшіншілікке містіктің туындауына әкеліп соғады. Ақыл-ойында ауытқышылығы бар балаларда бас миының ақымдауымен бірге екіншілікке кемшілік психикалық процестердің жоғарғы психикалық

функционалдардың бұзылуына әкеліп соады және сөйлеу тілінің бұзылуында әсерін тигізбей қоймайды. Ақыл-ойы артта қалған балаларға келесіміне здемелер беріледі.

— сөйлеу тілінің жүйелеігінің дамымауы және олардың компоненттерінің байланыстылығының жоқтығы

— сөйлеу процесіндегі интериоризацияның бұзылыстары

— информацияны жеткізудегі жылдамдық көлемдіктің және сапасының жоқтығы

— жоспарлау және когнитивтік функционаларының сөйлеу тілінің айтарлықтай төмендігі

—

сөйлеу тіліндегі бұзылыстарының әртүрлі функционалдардың бұзылыс деңгейіне байланысты.

Қазіргі кездегі кемістіктерің құрлымына берілген түсініктемелері.

Зерттеудің талдаудан өткізген нәтижелерін интеллектісі бұзылған жоғарғы сынып оқушыларында сөздің мағыналық деңгейі бұзылғаны байқалды. Морфологиялық құрлымға қарағанда оларда синтаксистік құрылымына ғұрлым бұзылған. Морфологиялық жүйедегі жай, нақты мағыналы сөздерді тез меңгереді. Ақыл-ойы кеміс оқушылар сөз тудыру үшін қатты қиналады.

Сөйлеу тіліндегі сенсорлық деңгей кейбір балаларда сақталған болса, ал кейбіреуінде сақталмаған.

Психолінгвистикалық талдау кезінде экспериментаторлар ақыл- ойында кемшілігі бар балалардың сөйлеу тілірекшеліктеріне қарай 3 типке бөлінеді.

1. тип- сөйлеу тілі бұзылыстары. Бұл балаларда кемістіктері күрделі емес. Фонематикалық процестердің жете дамымауы байқалады, функцияна льды дислалия және жазу тіліндегі жеңіл бұзылыстары байқалған.
2. тип- сөйлеу тілінің асқынған типі.

Бұлбалалардаартикуляциялықаппараттарындағыбұзылыс және педогогикалықжағынанбайқаусызданжіберілгенбалаларжатады.

3. тип- сөйлеутіліндегікүрделікемістік. Олардың бас миының диффузиялықжағызақымданған, соныменбіргетолықтырушыпатологиялары бар балалар. Бұғанкіретіндер дизартрия, ринолалия, алалияныңкүрделісиндромдарыбайқалған.

Ауызшасөйлеутілі- дыбысшығарусөйлеутілі. Олестуарқылықабылданады, ал дыбыстықорғандардыңіс- әрекетііскеасады.Ауызшасөйлеутілінмеңгеру процессібаланыңмиынаәсерінтиігз еотырып сөздердің дыбыстықжәнекинезтиялықбейнесіменсөзтіркестері, әртүрліқабылдауларарқылытікелейқарым- өатынастыорнатады.

Сөйлеутіліоладамныңсанасыныңіс-

әрекетініңұйымдастырылғанарнайқыинформасынұсынады. Қарым- қатынастыңнегізгітәсілі бола отырып,

олекісубъектініңқатысуынұсынадыбіреуішығарады, екіншісіқабылдайды.

Баланың сөйлеутілініңтеңтімдісіауызшасөйлеутіліболыптабылады.

Бәрімізгебелгіліболғандайдұрысжетілгенбалағаауызшасөйлеутілінмеңгеруоңай , өйткеніоларнайыоқытусызөзітікелейқарым- қатынасқатүсеалады.

Дұрысжетілгенбаланыңсөйлеутілін қою үшін көптеген совет

жәнешетелдікғалымдарайналысқан.(Л.С. Выготский, А.Н.Гвоздев,

Н.А.Швачкин, Д.Б. Эльконин, А.Н.

Соколов,Ж.Пиаже)Интеллектісібұзылғанбалалрдыңауызшасөйлеутілінқалыптас тырубаяужәнесөйлеутілін өзінше фонетикалық қатары

меңгеруарқылықжүзегеасады, сөздікқұрамынмеңгеру мен

сөйлемдікқұрукезіндегідиалогтықжәнемонологтықсөйлеутіліарқылықалыптасты.

Диалогтықсөйлеутілініңерекшелігі.

Диалогтықсөйлеутілі- бұлауызшақарым- қатынасбұғанекіадамныңбіріне - бірібелгілібірмазмұндысөздерарқылытілдесу.

Диалогтықсөйлеутілінбір-бірінеықпалету , олсөйлеуарқылықкінемесебірнешеадамдардыңкөбінесебіржағдайдаболғандардыңсөйле утіліболыпсаналады.

Диалог психологиялық тұрғыдан қарағанда сөйлеу тілініңқарапайымтүріболыпсаналады. Олсөйлеушіденайтатынойнбайланыстырыпқұруын аз мөлшердеталапетеді.

Л.С. Выготский жазғанауызшасөйлеутілініңжағдайыәрбірминуттатілдіңбұрмалауынажаңатүрткіретіндес өздердіңдиалогтықжағдайыболыптабылады.

Диалогтық сөйлеу тілінің интеллектісі бұзылған балаларда қалыптастыру мәселесі көп жағдайда маңызды сұрақтардың синоним ретінде оқытушы мен тәрбиелуші арасында қалыптасып кеткендіктен, диалог ақыл-ойы кеміс балаларда кейбір жағдайда ғана туындайды. Мұндай балалар кейбір кезде ғана қоршаған орта туралы сұраныс. Оларда ересектерге сұрақ қойып, олармен әңгімелесу аз жағдайда кездеседі.

Диалогтық сөйлеу тілінің бір қиындығы олардың бір сөйлеушінің сөйлеу позициясынан тыңдау позициясына ауысып отыруының бір біріне байланысында. Сонымен қатар диалог мынаны талап етеді: әрбір диалогқа қатысушы өзімен қарым-қатынасқа түсіп отырған көршісімен айналысатын мәселесінің мазмұнына сәйкес келуі керек.

Яғни, оқушы әр кезде көршісінің ойын бақылай отырып өзінің сөйлеу тілін сұрақтар арқылы байланыстыру. Бұл мәселе интеллектісі бұзылған балаларға қиын соғады. Олардың көбісінде бақылау қабілеті бұзылған, мұнда балалар бір-бірімен әңгімелесуге келгенде қиын бейімделеді.

Көмекші мектепте ең маңызды мәселе сұрақ қатысушыларды жаңа бір нәрсені білуге тәрбиелеу. Сонымен қатар балаларға дұрыс сұрақ қоюға үйрету, оның сұрағы сөйлеушіге түсінікті болып жауап беремін дегендей болу керек. Сұрақ қою қалыптастыру үшін әртүрлі тәсілдер қолдануға болады. Мысалы: қызықты мәтінді, әңгіме айтқызу. Осындай процесс оқушыларды әрі қарай сұрақтың туындауына әкеліп соқтырады, яғни оқушыларды дұрыс сұрақ қоя білуге үйрету.

Көмекші мекемеде оқушылары арасында көп сөйлейтін балалар кездеседі, бірақ олардың сөздерінде бос сөздер көп; яғни, мағынасыз, қызықсыз болып келеді. Көп жағдайда олардың айтқандары қойылған сұрақтарға байланысты емес, мұндай балалар тез жеңіл түрде бір ойдан ауысып көп жағдайда тақырыптан ауып кетеді.

Монологтық сөйлеу тілінің ерекшеліктері.

Монологтық сөйлеу тілінің диалогтық сөйлеу тіліне ерекшелігі олайтылып жатқан жағдайға байланысты емес, бұл бір өзінше қиын сөйлеу тілі болып табылады. Интеллектісі бұзылған балалардың осы жағдайға байланысты қиындық та болады, толығымен сұрақтарға жауап беремін дегендей, жеткілікті түрде сөздерді байланыстырып құруы қиын, келесі ойға ауысып кете алмайды. Монологтық сөйлеу тілін дамыту тек қана бір нәрсені айтып беру жоспарында ғана емес, сонымен қатар сөйлеушінің сөйлеу тілін қабылдап, тыңдай білу мен айтылған ойға жүйелі түрде қарау.

Сонымен қазақ тілі сабағында оқыту, жазу, оқу грамматикасы, тіл дамыту, сөздік қорын молайту сияқты мәселелер бір-бірімен жүргізіледі деп санайды. Негізгі міндет-

оқушылардың сөз қорын молайтып, тілдерін дамыту. Баланың танымын, ойын, тілін дамытып қатысымдық әрекетін жүйелі де нәтижелі жүргізу үшін алдымен сөз бен ойдың мағынасы игертіледі. Сонымен бірге ол сөздерді бір-бірімен байланыстарып сөйлем құрастыруға жаттығады. Соның негізінде ауызша және жазбаша сөйлеу әрекеті, икемділіктері мен дағыдалары қалыптастырылады. Соның нәтижесінде сөз қорын дамытып, өз ойын белгілі жағдайда жеткізуіне мүмкіндік туады.

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.